

18. Yüzyıl Osmanlı Düşünürü Hafîdü'n-Nisârî'nin *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât* Başlıklı Risalesi: İnceleme ve Tahkik

The 18th-Century Ottoman Scholar Hafîd al-Nitharî's *Treatise on the Createdness of al-Mâhiyât*: An Examination and Critical Edition

Murat Kaş¹

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Kaş (Dr. Öğr. Üyesi),
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi
Anabilim Dalı, Kütahya, Türkiye
E-posta: muratkaş16@gmail.com/
murat.kaş@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8007-7651

Başvuru/Submitted: 04.02.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
29.06.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
17.08.2022

Kabul/Accepted: 26.08.2022

Atıf/Citation: Kaş, Murat. 18. Yüzyıl Osmanlı
Düşünürü Hafîdü'n-Nisârî'nin Risâle fi
mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât Başlıklı Risalesi: İnceleme
ve Tahkik. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic
Review* 12/2, (Eylül 2022): 645-668.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1068349>

öz

Varlık-mahiyet ayırımının İbn Sina (ö. 428/1037) tarafından metafiziksel düzlemde ele alınışı, sadece zorunlu varlığı temellendirmeye yönelik bir adım oluşturmadı, nedensellik ekseninde mümkün varlığın zorunlu varlıkla ilişkisine ve mümkünün yaratılışına dair bir açıklama getirme amacını da taşıdı. Varlığın ve mahiyetin illetleri, kendinde mahiyetin statüsü, mahiyetin varlık kazanması hususlarıyla ilgili İbn Sînâci yaklaşımın Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) tarafından eleştirel okumaya tabi tutulması, mahiyetlerin yaratılması (mec'ûliyet) konusunun bir sorunsala dönüşmesine yol açtı. Mümkün varlıkların yaratılmış olduklarına dair yargının İslam düşünce geleneklerinin ve ekollerinin tamamı tarafından benimsendiği dikkate alındığında, mahiyetlerin mec'ûl olup olmadığına ilişkin bir tartışmanın niçin yapıldığı sorusu, probleme dair yapılacak bir analizin başlangıç noktasını teşkil edebilir. *Ca'î* ve *mahiyet* kavramlarının farklı anlamları açısından meseleyi ele alıp argümanları değerlendiren düşünürlerden bazıları, birbirine zıt görüşlerin öne sürüldüğü tartışmanın taraflarının aynı kavramlar ile farklı şeyleri kastettikleri, dolayısıyla bunun felsefi değeri olmayan lafzî bir tartışma olduğu sonucunu doğrudan ya da dolaylı olarak ifade eden yargılarda bulundular. Bazı düşünürler ise sorunun hem bazı felsefi tartışmalarla yakından ilgili olduğu hem de sözü edilen kavramların farklı kullanımlarına indirgenemeyecek bir mahiyet arz ettiğini düşündüler. Zira onlara göre aksi bir iddia, probleme eğilen düşünürlerin ne hakkında konuştuklarına dair hiçbir fikirleri olmadığını, felsefi açıdan hiçbir değeri ve sonucu olmayan bir tartışma yürüttüklerini ileri sürmek anlamına gelmektedir. Elinizdeki çalışma on sekizinci yüzyılda yaşamış Hanefî-Maturîdî âlim Hafîdü'n-Nisârî'nin (ö. 1188/1774) mahiyetlerin mec'ûliyyetine dair risalesinin bu bağlamda yapılan bir analizini ve tenkitli neşrini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, yaratılmışlık, mümkün, mahiyet, Hafîdü'n-Nisârî

ABSTRACT

Avicenna's metaphysical comprehension of the distinction between essence and existence is not just a step towards grounding the necessary existent (i.e., God), but also has the intention of providing an explanation of the relation between the necessary and contingent existents and the createdness of the latter. Fakhr al-Dīn al-Rāzī's (d. 606/1210) critical reading of Avicenna (d. 428/1037) through the status of quiddity in itself, the causes of existence and essence, existentialism of things, and how related matters make the createdness of quiddity/essence is a problematic case in philosophical theology. If the createdness of contingent things is a non-controversial issue among all the schools of Islamic philosophy, kalam, and theosophy, the question of what makes this topic debatable becomes a starting point for analyzing the positions and arguments related to this discussion. Some scholars who've tackled the problem with regard to the meaning of create (*ca'l*) and quiddity (*māhiya*) contend that opposing views had arisen from the different meanings assigned to these terms. According to the viewpoints of these scholars, the debate is not philosophical in itself, but rather philological. According to some scholars, however, the problem should not be reduced to philological analyses as it has significant implications and is connected to important philosophical issues. If it wasn't, the assertion that it has only a philological nature would imply that the participants in the discussion had no idea what they were talking about and would mean that they maintained a sterile discussion. This article contains an evaluation of the Ottoman Hanafite-Māturidite scholar Hafid al-Nithārī's (d. 1188/1774) treatise and critical edition on the createdness of quiddity in the previously mentioned context.

Keywords: Theology, createdness, contingent, essence/quiddity, Hafid al-Nithārī

EXTENDED ABSTRACT

The createdness of essence/quiddity was problematized by Fakhr al-Dīn al-Rāzī within the context of Avicennian absolute quiddity and has become a matter of debate over the centuries. Whoever runs the course of this debate in the history of Islamic thought will discern the link between the point in question and essential topics such as the theory of eternal contingent non-existents, the Sufi doctrine of permanent archetypes (*al-a'yān al-thābita*), the issue of created and non-created disposition (*al-isti'dād al-maj'ūl/ghayr maj'ūl*), the problem of will and freedom, the nature of divine knowledge, and the decree and destiny (*al-qaḍā wa'l-qadar*). Avicenna's metaphysical comprehension of the distinction between essence and existence was not just a step towards grounding the necessary existent (i.e., God) but also had the intention of providing an explanation regarding the relationship between the necessary and contingent existents and the createdness of the latter. Fakhr al-Dīn al-Rāzī's critical reading of Avicenna through the status of quiddity in itself, the causes of existence and essence, existentialism of things, and how the related matters make the createdness of quiddity/essence is a problematic case in philosophical theology. If the createdness of contingent things is a non-controversial issue among all the schools of Islamic philosophy, kalam, and theosophy, then the question about what makes this topic debatable is a starting point for analyzing the positions and arguments related to this discussion. Some scholars who've tackled the problem regarding the meanings of create (*ca'l*) and quiddity (*māhiyya*) contended that the opposing views had arisen from the various meanings assigned to these terms. According to these scholars' points of view, the debate is not philosophical in itself but rather philological. According to some scholars, however,

the problem should not be reduced to philological analyses as it has significant implications and is connected to important philosophical issues. Otherwise, the assertion that it only has a philological nature implies that the participants in the discussion had no idea what they were talking about. This means that they maintained a sterile discussion.

The problem has been discussed in the philosophical and theological works of scholars in sections on general concepts (*al-umūr al-‘āmmeh*) under the rubric of *māhiyya*, as well as separate treatises devoted to the point. Some of these works have examined the issue with an emphasis on the aforementioned topics, while others have aimed to clarify treatments with regard to the point and discuss whether the matter has any philosophical significance or is merely a pointless literal debate. The treatise of Ottoman Hanafite-Māturīdite scholar Hafīd al-Nithārī (d. 1188/1774) has mostly been ranked among the latter and contains passages that cover and evaluate al-Jurjānī’s (d. 816/1413) *Sharh al-Mawāqif*. The treatise is not outlined and was built to include a three-stage exposition. In the first step the author presents the basic approaches and their criticisms. The second phase includes the outlined remarks of al-Ījī (d. 756/1355) and al-Jurjānī. In the final stage al-Nithārī asserts the case in point to have important implications and evaluates the problem with regard to certain philosophical matters such as the additionality of existence to quiddity, the thingness of the non-existent, the partial unity of essence, the natural universal, and mental existence. Al-Nithārī’s attempts to associate the problem with various approaches in the context of these matters are worth considering in regard to seeing the implications of the case in point. However, addressing the problem within a limitation determined by the aforementioned philosophical matters would conceal the root of the problem and cause difficulties in analyzing the treatments. This article contains an evaluation of the treatise

A. Araştırma ve İnceleme

1. Hafidü'n-Nisârî'nin Hayatı ve Eserleri

Hanefî-Maturîdî geleneğe mensup olan Hafidü'n-Nisârî¹ (ö. 1188/1774), *Muhyî-i Kayserî* adıyla anılan ve Kayseri müftülüğü yapmış olan Ali en-Nisârî'nin² (ö. 1111/1699) torunudur.³ Mehmed b. Abdullah es-Siddîkî, Mehmed b. Abdullah b. Ali el-Kayserî, Hafidü Ali en-Nisârî, Torun Efendi⁴, Torunu'l-Kayserî gibi adlarla anılan Hafidü'n-Nisârî müderrislik vazifesini yürüttü. Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1925) ifadesiyle⁵ *fuzelâdan* olan Nisârî, sarf ilmine dair kaleme aldığı bir eserin yer aldığı mecmuanın zahriyesinde yer alan bilgiye göre çevresinde üstün ve saygıdeğer bir konuma sahip olup siyasî mevki ve görevlere karşı ilgisiz kaldı, tedaris ve telifle meşgul oldu.⁶ Nisârî'nin, *Tehzîbü'l-mantuk*'ın Mîr Ebu'l-Feth (ö. 950/1543) haşiyesi üzerine yazdığı haşiyenin Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa 641 numarada kayıtlı nüshasının zahriyesinde, eserin müstensihi olan ve Sultan Selim Medresesi'nde müderrislik vazifesini icra eden Feyzullah b. Ahmed (?), eseri Fatih Câmîî yakınında bulunan Hâceğî Câmîî'nde Nisârî'den kırka yakın talebeyle birlikte okuduğunu ve ders ders kaydettiğini ifade etmektedir.⁷ Zeybekzâde Hâfız Mehmed Fahreddîn Efendi'nin icâzet silsilesinde Hafidü'n-Nisârî'nin Saçaklızâde (ö. 1145/1732) ve Seyyid Abdurrahmân er-Rûmî'den (?) icâzet aldığı, Mehmed b. Ahmed el-Güzelhisârî'nin (?) de Hafidü'n-Nisârî'den icâzet aldığı belirtilmektedir.⁸

Dil, tefsir, fıkıh, mantık, âdâbü'l-bahs ve'l-münazara, kelâm, felsefe gibi farklı alanlarda şerh, hâşiye ve telifleri olan Nisârî'nin eserlerinin tamamı yazma halindedir. Tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *Vesîletü'l-vusûl ilâ mesâilü'l-usûl*: Kayıtlarda *Takrîrât alâ Mir'âti'l-usûl* adıyla da anılan eser, Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) fıkıh usulüne dair kaleme aldığı *Mir'âti'l-usûl*'ü üzerine yazılmış bir haşiyedir. Laleli 3063 numaralı mecmuanın zahriyesindeki bilgiye göre yarım kalmış bir haşiyedir. Eserin tespit edebildiğimiz üç nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 2463Yq (249 vr.), Süleymaniye Ktp. Hamidiye 425 (288 vr.) ve Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa 392'de (275 vr.) kayıtlıdır.

- 1 Anlatıldığına göre ailenin Nisârî nisbesiyle anılması, Hafidü'n-Nisârî'nin büyük dedesi Şeyh Şaban'ın rüyasında halka pirinçler saçtığını (nesr) görmesine dayanmaktadır. Bk. Ahmet Hamdi Furat, "17. Asır Osmanlı Taşrasında Bir Fakih Portresi: Ali en-Nisârî", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2019), 17.
- 2 Ali en-Nisârî'nin hayatı ve eserleri için bk. Ahmet Hamdi Furat, "17. Asır Osmanlı Taşrasında Bir Fakih Portresi: Ali en-Nisârî", 15-20.
- 3 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 1951), 2/340; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957), 11/155.
- 4 Bu adla anılması *İşârâtü'l-Kur'an* adlı eserin sahibi Hacı Torun Efendi (ö. 1302/1885) ve kurduğu kütüphaneye meşhur olan Şeyhülislam Âşir Efendi'nin (ö. 1219/1804) torunu Mehmed Hafid Efendi (ö. 1226/1811) ile karıştırılmasına sebep olmuştur.
- 5 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 2/45.
- 6 Hafidü'n-Nisârî, *Metnün fi's-sarf*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. Laleli 3063).
- 7 Hafidü'n-Nisârî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Ebi'l-feth fi'l-mizân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa 641).
- 8 Nevzat Sağlam, "Çankırı'nın İki Mümtaz Âlimi: Sûfi-zâde İsmail Bin Mustafa Hâzım Efendi ve Zeybek-zâde Hâfız Mehmed Fahreddîn Efendi", *Çankırı'nın Manevî Mimarları Sempozyum Bildirileri*, haz. İbrahim Akyol vd. (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları, 2017), 404-405.

2. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Muhtasari 'l-Müntehâ (Ta'likât 'alâ Hâşiyeti Muhtasari 'l-Müntehâ)*: Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Muhtasaru 'l-Müntehâ*'ya yazdığı haşiye üzerine yazılmış ve Laleli 3063'te yer alan mecmuanın zahriyesindeki bilgiye göre yarım kalmış bir haşiyedir. Eserin tespit edebildiğimiz üç nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3784Y,⁹ (1^b-54^b) Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3409 (6^b-103^b) ve Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa 390'da (1^b-84^b) kayıtlıdır.

3. *Hâşiye 'alâ Mülteka 'l-ebhur (Kifâyetü 'l-'ukûl ve 'n-nukûl)*: İbrahim Halebî'nin (ö. 956/1549) Hanefî fihhına dair kaleme aldığı *Mülteka 'l-ebhur* üzerine yazılan haşiyenin eksik iki nüshası Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 220 ve Hacı Selim Ağa Kütüphanesi 346'da kayıtlıdır.

4. *Hâşiye 'ale 'l-mukaddimâti 'l-erba'a*: Sadruşşerîa'nın (ö. 747/1346) *et-Tavzîh*'te ve sonrasında Teftâzânî'nin (792/1390) *et-Telvîh*'inde ele aldığı hüsün-kubuh ile ilgili meşhur dört mukaddime üzerine yazılmış bir haşiyedir. Eserin tespit edebildiğimiz beş nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 2305Y (1^b-63^a vr.), Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 4334 (56^b-112^a), Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa 391 (1^b-51^b), Süleymaniye Ktp. Laleli 715'te (1^b-45^b) ve Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi 1607'de yer almaktadır.

5. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti 'l-Hayâlî 'alâ Şerhi 'l-'Akâidi 'n-Nesefiyye*: Hayâlî'nin (ö. 875/1470) *Şerhu 'l-'Akâid* üzerine yazdığı haşiyenin haşiyesidir.¹⁰ Nisârî çoğu zaman Hayâlî'nin temas etmediği noktaları da şerhin sahibi Teftâzânî'ye referansla yorumladığı için eser, şerh üzerine yazılmış bir haşiye olarak da görülebilir. Eserin tespit edebildiğimiz ve bazıları eksik olan beş nüshası Süleymaniye Ktp. Laleli 2185 (1^b-130^b vr.), Laleli 2187 (1^b-253^b), Laleli 2195 (1^b-60^b), Laleli 2186 (1^a-127^a) ve Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3832'de (242 vr.) kayıtlıdır.

6. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Tehzîbi 'l-mantık (Hâşiye 'ale 'l-Havâşi 'l-Miriyye)*: Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Tehzîbü 'l-mantık* şerhine Mîr Ebu'l-Feth (ö. 950/1543) tarafından yazılan haşiye üzerine kaleme alınmış eserin tespit edebildiğimiz dört nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 1084Y (1^b-97^b), Süleymaniye Ktp. Laleli 2587 (1^b-60^b) Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa 1286 (106^b-259^a) ve Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 641'de (1^b-106^a) kayıtlıdır.

7. *Hâşiye 'alâ Şerhi 'l-İsti'âre*: Ebu'l-Kâsım Es-Semerkindî'nin (ö. 888/1483) isti'âre konusuna dair risalesinin İsmâüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538) tarafından yapılan şerhi üzerine yazılmış bir haşiyedir. Eserin tespit edebildiğimiz üç nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 5716Y (1^b-73^a), Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa 1286 (1^b-106^a) ve Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa 883'te (1^b-76^a) kayıtlıdır.

8. *Metmün fi's-sarf*: Sarf ilmine dair eserin bir nüshası Süleymaniye Ktp. Laleli 3063'te (1^b-112^b) kayıtlıdır.

9 Hafidü'n-Nisârî'nin altı eserini içeren bu mecmuanın zahriyesinde bütün eserlerin müellif hattı olduğu belirtilmektedir.

10 Laleli 2195'te yer alan ve Şeyhülislam Âşir Efendi'nin oğlu Hafid Efendi'ye nispet edilen (Abdülkadir Özcan, "Hafid Efendi", *DİA*, 15/111-112) Hayalî haşiyesinin Hafidü'n-Nisârî'ye ait olduğunu söylemek gerekir. Nitekim bu durum, Laleli 2185'te yer alan ve 2195'tekiyle aynı olan haşiyenin zahriyesinde yer alan "من حاشية الخيالي لحفيد" ifadelerde açık bir şekilde görülmektedir.

9. *Câmi'u'l-fevâid*: Nahiv ilmüne dair eserin bir nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 4011Y'de kayıtlıdır.

10. *Hulâsatü'l-âdâb (Şerhu Risâleti'l-âdâb li'l-Birgivi)*: Birgivi'nin (ö. 981/1573) âdâbü'l-bahs ve'l-münâzaraya dair risalesinin şerhidir. Eserin tespit edebildiğimiz nüshaları Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları New Series 323, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 4105 ve 2365 (33^b-53^b), Süleymaniye Ktp. Laleli 2983 ve Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa 390'da kayıtlıdır.

11. *el-Fevâid fi silki'l-ferâid*: Bilginin tarifi, mahiyeti, kaynakları, kısımları gibi çeşitli hususların yanında delil, icma, kıyas, gibi usul konularının da ele alındığı eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3179Y (97^b-168^a) ve Süleymaniye Ktp. Laleli 2683'te (1^b-55^a) kayıtlıdır.

12. *Risâle fi tasavvuri'l-vücûd*: Varlığın tasavvuruyla ilgili tartışmanın yapıldığı bir eserdir. Eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3784Y (83^b-102^b) ve Süleymaniye Ktp. Laleli 2683'te (56^b-83^a) kayıtlıdır.

13. *Risâle fi'l-ism ve'l-müsemmâ*: İsim-müsemmâ tartışmasına dair bir risaledir.¹¹

14. *Risâle fi teklifi mâ lâ yutâk*: Güç yetirilemeyen şeyle sorumlu tutulma meselesine dair bir risaledir. Eserin tespit edebildiğimiz üç nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 5590Y (18^b-24^b), Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 2043 (35^a-44^a) ve Süleymaniye Ktp. Laleli 2683'te (92^a -109^b) kayıtlıdır.

15. *Risâle fi teklifi'l-kâfir*: İnanmayan kişilerin yaptıklarından sorumlu olup olmadıklarına dair tartışmayı içeren eserin bir nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3784'te (13^b-19^a) kayıtlıdır.

16. *Risâle fi ef'âli'l-'ibâd*: Tefâtânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd*'ından kulların fiilleriyle ilgili bir bölümün alıntılanıp değerlendirilmesinin yapıldığı kısa bir risaledir.¹²

17. *Risâle fi'l-cem' beyne'l-uhteyn*: İki kız kardeşi nikahlanan hükmüne dair eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 5590Y (12^a -13^b) ve Süleymaniye Ktp. Laleli 2683'te (110^a -112^b) kayıtlıdır.

18. *Risâle fi secdeti's-sehv*: Schiv secdesiyle ilgili eserin bir nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3179Y'de (168^b-170^a) kayıtlıdır.

19. *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*: Mahiyetlerin mec'ûliyyetine dair tenkitli neşrini gerçekleştirdiğimiz risale olup ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

20. *Risâle fi kavlihî Teâlâ yâ eyyühe'l-müzzemmil*: Eserin tespit edebildiğimiz iki nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 5590Y (8^a-9^a) ve Süleymaniye Ktp. Laleli 2683'te (119^b-121^a) kayıtlıdır.

21. *Risâle fi tefsîri kavlihî Teâlâ mâ yeftehillâhu li'n-nâsi min rahmetin*: Eserin bir nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3784'te (55^b-72^a) kayıtlıdır.

22. *Risâle fi tefsîri kavlihî Teâlâ ve'l-mutallakâtu yeterabbesne*: Eserin bir nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3784'te (79^b-82^b) kayıtlıdır.

11 Bu risalenin tahkikli neşri içerik analiziyle birlikte tarafımızca yayına hazırlanmaktadır.

12 Bu risalenin tahkikli neşri içerik analiziyle birlikte tarafımızca yayına hazırlanmaktadır.

23. *Hâşiye 'alâ tefsiri sûreti 'n-nebe'*: Eserin bir nüshası Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett 3784'te (103^b-119^a) kayıtlıdır.

24. *Risâle fi leyse fi 'l-ımkân ebda' mimmâ kân*: 'Mümkün alemlerin en iyisi' tartışmasına dair kısa bir risale olup bir nüshası Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi 2043'te (33^b-34^b) kayıtlıdır.

25. *Hâşiye 'ale-l-Hüseyniyye fi 'l-âdâb*: Şerif Hüseyin Efendi'ye (ö. 1640) nispet edilen âdâbü'l-bahs ve'l-münazara metnine üzerine yazılmış bir haşiye olup bir nüshası Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü 204 numarada (158^b-179^b) kayıtlıdır.

26. *Mecmû'atü 't-tefâsir*: Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal 90 numarada *Mecmû'atü 'r-resâil tete'allaku bi-tefsiri Beyzâvî* adıyla kayıtlı olan eser, Kâdî Beyzâvî'nin tefsirinden seçilmiş ayetlerin yorumlarını içermektedir.

Princeton Üniversitesi İslam yazmaları Garret 5146Y'de Hafidü'n-Nisârî adına kayıtlı olan *Hâşiye alâ Hâşiyeti 'l-Lârî* başlıklı eserin (Lârî'nin *Hidâyetü 'l-hikme* haşiyesi üzerine yazılan bir haşiye) müellifin dedesi Ali en-Nisârî'ye ait olma ihtimali daha güçlüdür.¹³ Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi 592 numarada Muhammed b. Abdullah es-Siddikî el-Hafidü'n-Nisârî adına kayıtlanmış *Mehâhü 'l-miyâh* müellife değil, Şeyhülislam Âşir Efendi'nin oğlu Hafid Efendi'ye (ö. 1811) aittir.

2. Risalenin Müellife Aidiyeti

Tahkikli neşrini gerçekleştirdiğimiz risalenin her iki yazma nüshasının girişinde yer alan "محمد حفيد" ifadesi eserin Hafidü'n-Nisârî'ye ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca risalenin içerisinde yer aldığı Laleli 2683'te kayıtlı mecmuadaki bütün eserlerin Hafidü'n-Nisârî'ye ait olması diğer önemli bir kanıt olarak görülebilir. Aynı şekilde eserin diğer nüshasının içerisinde yer aldığı Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları 5590Y'de kayıtlı mecmuadaki son beş risalenin Hafidü'n-Nisârî'ye ait olması da risalenin ona aidiyetini güçlendirmektedir.

3. Risalenin Kaynakları, Muhtevası ve Analizi

Mümkün varlıkların tek bir zorunlu varlığa dayanması gerektiğine dair iddia, kadim düşünce geleneklerinin çoğu açısından temel bir yargıya ve kabule referansta bulunmaktadır. Fakat bu bağlamda ortaya çıkan birlik-çokluk ilişkisinin nasıl temellendirileceği sorusu Platoncu ideler, sabit ezeli mümkün ma'dûmlar, yoktan yaratma, a'yân-ı sâbite gibi farklı kavram, yaklaşım ve teorilerin düşünce tarihi sahnesinde yerini almasına yol açmıştır. Varlık-mahiyet ayırımının İbn Sînâ tarafından ele alınma biçimi, kendinde mahiyetin¹⁴ statüsüyle ilgili tartışma ve Fahreddin er-Râzî'nin bu bağlamdaki soruşturma ve çözümlemeleri, mümkün mahiyetlerin yaratılması

13 Eserin Süleymaniye Kütüphanesi A-Tekelioğlu 844 numarada kayıtlı diğer bir nüshasının başında açıkça Ali en-Nisârî'ye ait olduğu belirtilmektedir.

14 Kendinde mahiyet fikri ile mec'ûliyet tartışması arasındaki ilişki için bk. Ömer Türker, "Mahiyet Teorisi", *Metafizik: Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 675-676; 681-683; 689.

(mec'ûliyet) konusunu söz konusu yaklaşım ve teorilerden herhangi birine indirgenemeyecek şekilde hepsinin tartışmaya dahil edildiği müstakil bir problem alanına dönüştürdü. Mec'ûliyet tartışmasının¹⁵ İslam düşünce tarihindeki seyri takip edildiğinde, meselenin ayrıca isti'dâd-ı mec'ûl ve gayr-ı mec'ûl problemi, irade ve özgürlük sorunu, ilahî bilginin mahiyeti, kader-kaza gibi hususlarla ilintili yönlerinin bulunduğu fark edilecektir.¹⁶ Böylece konu, bütün düşünce geleneklerinin ve ekollerin sadece birlik-çokluk ilişkisini ya da yaratma meselesini tartıştıkları bir zemin olmakla kalmamış, bahsi geçen hususlara dair görüşlerin müzakereye konu edildiği bir çerçeveye kavuşmuştur. Sorunun gerek kelâm ve felsefe kitaplarının umûr-ı âmme (felsefi ikincil makuller) kısmında mahiyet başlığı altında gerekse müstakil bir mesele olarak konuya tahsis edilmiş risalelerde ele alındığı görülmektedir. Konuya özgü olarak kaleme alınan risalelerden bir kısmı bahsi geçen hususlardan bazılarına ağırlık verirken, bazıları tartışmanın felsefi değeri olup olmadığını sorgulama ve konuyla ilgili temel tavırları ortaya koyma amacı taşımaktadır.¹⁷ İkinci grupta değerlendirilebilecek olan Nisârî'nin risalesi, *el-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* ta mahiyet bahsinin altıncı bölümünde ele alınan¹⁸ mec'ûliyet ile ilgili tartışmaya dair aktarımları ve değerlendirmeleri içermektedir.¹⁹ Herhangi bir başlıklandırmanın ve bölümlenmenin yer olmadığı metnin üç aşamalı bir anlatımı içerecek şekilde kurgulanıp inşa edildiği görülmektedir. Giriş kısmında müellif, belirtilen kaynaklara dayanarak temel yaklaşımları, bunlara yönelik eleştiri ve cevapları aktarmaktadır. İkinci aşama, İcî (ö. 756/1355) ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin konuya dair görüşlerinin müellifin kendi ifadeleriyle özetlendiği kısmı içermektedir. Buna göre İcî ve Cürçânî, mec'ûliyet ile ilgili yaklaşımları, varlığın ve mahiyetin gereklerinden hareketle tespit

-
- 15 Mec'ûliyet tartışmasının Fahreddîn Râzî'den Molla Sadrâ'ya kadarki süreçte izini süren bir çalışma için bk. Bilal İbrahim, "Causing an Essence: The Concept of Ja'l al-Mâhiyya form Fakr al-Dîn al-Râzî to Mullâ Sadrâ", *Philosophical Theology in Islam Later Asharism East and West*, ed. Ayman Shihadeh -Jan Thiele (Boston: Brill, 2020), 156-194; Kemalpaşazâde'nin ve Nasreddîn Tûsî'nin mahiyetin mec'ûliyyetine dair görüşlerinin analizi için bk. Murat Demirkol, "Kemalpaşazâde'ye Göre Mahiyetin Mec'ûliyyeti", *EskiYeni*, 43 (Mart 2021), 183-211; Mehmet Aydın, "Nasreddîn Tûsî'nin Mahiyetlerin Yaratılmış Olup Olmadığı Meselesine Bakışı", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. M. Demirkol-M. Enes Kala (Ankara: YBÜ Yayınları, 2014), 236-242.
- 16 Konuya bu açılardan temas eden bir değerlendirme için bk. Yasin Apaydın, "Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Mahiyetin Mec'ûliyyetine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik", *Tahkik İslamî İlimler Neşir ve Araştırma Dergisi*, 2/1 (Haziran 2019), 1-10.
- 17 Örnek olarak bk. Kemalpaşazâde, *Risâle fi beyâni ma'na'l-ca'l* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1580), 108b-117a; Molla Sadra, "Asâletü ca'li'l-vücûd", *Mecmûatü'r-resâili'l-felsefiyye* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), 231-242; Hasan b. Muhammed el-Attâr, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, thk. Muhammed Abdülkâdir Nassâr & Mahmud Abdüssâdik el-Hassânî (Kâhire: Dâru'l-İhsân, 2020), 25-48; Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi, "Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyye", thk. Yasin Apaydın, *Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Mahiyetin Mec'ûliyyetine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik, Tahkik İslamî İlimler Neşir ve Araştırma Dergisi*, 2/1 (Haziran 2019), 16-25; Haydar Âmulî, *Risâle fi beyâni'l-ca'l ve'l-mec'ûl* (İran: Kütüphaneye-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 10695), 82b^b-88^b.
- 18 İcî, *el-Mevâkıf*, (Beirut: Alemü'l-Kütüb, ts.), 62-63; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Dâru't-tubâati'l-âmire, 1266), 116-118.
- 19 İcî ve Cürçânî'nin mec'ûliyet problemine dair yaklaşımlarının Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) tarafından nasıl değerlendirildiğine dair bir analiz için bk. Ömer Mahir Alper, "Mahiyetin Mec'ûliyyeti Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürçânî Eleştirisi", *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerîf Cürçânî Örneği*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 197-226.

ettikleri mec'ûliyetin ve buna bağlı olarak muhtaçlığın çeşitli anlamları arasındaki tercihle açıklamaktadırlar. Üçüncü aşamada müellif, İcî ve Cürcânî'nin bahse konu olan açıklama biçimini yadsımakta ve tartışmanın gerçek bir hüviyete sahip olduğunu yukarıda sözünü ettiğimiz problemler üzerinden ortaya koymaktadır.

Risalenin girişinde bütün mümkün mahiyetlerin mec'ül olduğu, bütün mümkün mahiyetlerin mec'ül olmadığı, bileşik mahiyetlerin mec'ül olup yalın mahiyetlerin mec'ül olmadığı şeklindeki yaklaşımları serd eden Nisârî, bunlarla ilgili itirazlara ve cevaplara yer vermektedir. O, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'inin Hayâlî hâşiyesi üzerine yazdığı haşiyede mahiyetlerin mec'ûliyeti meselesine temas ettiği yerde, filozofların ve Mu'tezile'nin çoğunun ister yalın ister bileşik olsun mahiyetlerin mec'ül olmadığı fikrini, kelâmcıların çoğunun aksi görüşü, diğer bir grubun ise bileşik mahiyetlerin mec'ül olup yalın olanların mec'ül olmadığı fikrini benimsediklerini ifade etmektedir.²⁰ Nisârî'nin risalenin girişindeki temel argümanlara dair ifadeleriyle haşiyedekiler benzerlik taşımaktadır. Fakat risâlenin üçüncü kısmında mevcut olan “mec'ûliyet tartışmasındaki temel yaklaşımları, birtakım felsefi sorunlar açısından konumlandırma” teşebbüsünün hâşiyede yer almadığı görülmektedir. Cürcânî'nin değerlendirmelerini mec'ûliyet meselesinin lafzî bir tartışmaya indirgenmesi olarak okuyan ve buna katılmayan Nisârî, tartışmayla ilgili yaklaşımları varlığın mahiyete eklenmesi, mümkün ma'dûmun sübûtu, mahiyetin kısımları, mahiyetin parçalı birliği, doğal tümel, zihnî varlık gibi meselelerle ilişkilendirerek ortaya koymaktadır.

Mahiyetlerin mec'ül olmadığını iddia edenlere göre bunun anlamı, bir mahiyetin o mahiyet olmasının yaratmaya bağlı olmamasıdır. Çünkü mahiyetin o mahiyet olması yaratmaya bağlı olsaydı, yaratılmadığı takdirde mahiyet o mahiyet olamazdı. Bu ise mec'ûliyetin olmadığı durumda mahiyeti kendisinden olumsuzlamak anlamına gelir ki bir şeyin kendisinden olumsuzlanması imkansızdır.²¹ Nisârî, bu akıl yürütmedeki “bir şeyin kendisinden olumsuzlanmasının imkansızlığı” iddiasını reddeden ve olumsuzluk edatının konu ile yüklem arasındaki nispetin olumsuzlanmasına yönelik olarak kullanılmayıp onların mefhumunun bir parçası olduğu olumlu ma'dûle önermenin²² aksine olumsuz haricî önermenin konusunu gerektirmediği yargısını içeren bir cevaba yer verir.²³ Böylece Nisârî, olumsuz haricî önerme söz konusu olduğunda bir şeyi kendisinden olumsuzlamak nasıl imkansız olmayabiliyorsa, aynı durumun mec'ûliyet tartışmasına konu olan mahiyet için de geçerli olabileceğine işaret etmektedir.

Mahiyetlerin mec'ül olduğunu söyleyenlerin temel kaygısı, aksini iddia etmenin onların yaratılmış ve muhtaç oldukları gerçeğiyle çelişeceği fikrine yaslanmaktadırlar. Zira bu yaklaşıma göre nesnenin mahiyetinin değil de, varlığının ya da varlıkla nitelenme vasfının mec'ül olduğu

20 Hafîdû'n-Nisârî, *Haşiyeye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2187), 56^a-57^b.

21 Hafîdû'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2683), 114^a.

22 Ma'dûle önerme, konunun veya yüklemnin ya da her ikisinin ademî olduğu yüklemli önerme olarak tanımlanır. Ademî ile kastedilen şey, olumsuzluk edatının onların mefhumunun bir parçası olmasıdır. Bk. Tehânevî. *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-ulûm*, ed. Refik el-Acem (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1996), 2/1580.

23 Hafîdû'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 114^a.

iddia edilse bile, bu seçeneklerin de nihayetinde birer mahiyet olması onları da mahiyetlerin mec'ûl olmadığı iddiasının altına yerleştirecektir. O halde mahiyet mec'ûl olmalıdır. Aksi halde mahiyetin mec'ûl olmadığını söylemek, varlığın ve varlıkla nitelenmenin de mec'ûl olmadığını söylemekle eşdeğer olacağı için, mümkün varlığı yaratıcıya bağlamanın hiçbir yolu kalmayacaktır. Buna verilen cevaba göre mec'ûl olan şey mahiyet değildir, tikel bir hususî vücuttur, yani vücudun mahiyeti değil hüviyetidir.²⁴ Diğer bir deyişle tikel bir vücut ferdi anlamında hususî bir varlığı yaratıcının tesirine açık kıldığımızda bahsi geçen üç seçeneğin dışında bu tikel ferdin mec'ûl olduğunu söylemiş oluruz ki, bu, mahiyetin mec'ûl olmadığı iddiasıyla çelişmemektedir. Çünkü mec'ûl olan, bu hususî vücuttur.

Bileşik mahiyetlerle yalın mahiyetleri birbirinden ayırıp birincisinin mec'ûl olup, ikincisinin mec'ûl olmadığını ileri sürenlere göre mec'ûliyet muhtaçlıkla, o da imkânla ilişkilidir. İmkân ise onlara göre iki şey arasındaki nisbeti gerektirdiğine ve yalın mahiyet iki şeyden oluşmadığına göre sadece bileşik mahiyetler mec'ûldür. Buna karşı verilen cevaplardan biri bileşik mahiyetlerin yalın mahiyetlerden oluştuğu, dolayısıyla yalın mahiyet mec'ûl olmadığı takdirde ondan oluşan bileşiğin de mec'ûl olmayacağı gerekçesine dayanmaktadır.²⁵ Mümkün varlığın ikili bir terkipten (zevc-i terkiбі) oluştuğu²⁶ fikrine yaslandığı görülen diğer bir cevaba göre ise, varlığına kıyasla mümkün olan yalın mahiyet varlık ve mahiyetten oluşması itibarıyla bileşiklik içerir. Mec'ûliyet, madde-suret ya da cins-fasıl şeklinde bir bileşikliği zorunlu kılmadığına göre, bu tarz bir bileşiklik içermeyen yalın mahiyet de mec'ûldür.²⁷

İkinci aşamada Nisârî, İcî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin probleme yaklaşımını aktarmaktadır.²⁸ Her ikisinin de açıklamalarının vardığı nokta, varlığın/mahiyetin eklentileri ve gerekleri üzerinden muhtaçlığın anlamlarını mec'ûliyet tartışmasıyla ilişkilendirmek ve yaklaşımları buna göre tayin etmektir. Nisârî'ye göre bu tarz bir yorum, konuyla ilgili görüşleri herhangi bir felsefî arka plan ya da tutumdan bağımsız olarak salt söz konusu anlamlara göre şekillendiğini ileri sürmek anlamına gelir. Bu durumda ise herhangi bir kimse kavrama yüklenen anlam açısından meseleyi ele alıp mahiyetin mec'ûl olduğunu ya da olmadığını farklı açılardan aynı anda savunabilir hale gelir. Nisârî, kavramın farklı anlamlarını reddetmemekle birlikte, bunun tayin edici olmadığını düşünmekte ve meseleyi birtakım felsefî kabullerle ilişkilendirmeyi denemektedir. Bu bağlamda söylediklerinin birer ihtimal olduğunu açıkça ifade eden Nisârî,

24 Hafidü'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 114^a.

25 Hafidü'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 114^a-114^b.

26 İbn Sinâ, *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât*, nşr. el-Eb Kanavâtî vd. (Tahran, 1943), 1/47.

27 Hafidü'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 114^b.

28 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 118.

mec'ûliyet tartışmasının reel bir değer ve anlam taşıdığını şu felsefî problemler üzerinden gösterme imkânı bulunduğu işaret etmektedir:²⁹

- i. Varlığın mahiyet üzerine eklenmesi
- ii. Mümkün ma'dûm
- iii. Mahiyetin kısımları
- iv. Farklı mahiyetlerin tek bir birlik oluşturması
- v. Doğal tümel
- vi. Zihnî varlık

i. Birinci husus, yani varlığın mahiyet üzerine eklenmesi³⁰ açısından bakıldığında, Nisârî'ye göre ister yalın ister bileşik, ister zorunlu ister mümkün olsun varlığın mahiyetin aynı olduğu fikrini benimseyen bir kimse mahiyetin mutlak olarak mec'ûl olmadığını söyleyebilir. Varlığın mahiyet üzerine eklendiğini söyleyenler ise -bu durumda ikisi arasında başkalık düşünülebileceği için- ister yalın ister bileşik olsun mahiyetin mec'ûl olduğunu ileri sürebilirler. Bileşik mahiyetin mec'ûl olup yalın mahiyetin mec'ûl olmadığını söyleyenler ise, bileşik mahiyette varlığın mahiyet üzerine eklenmiş, yalın mahiyette ise eklenmemiş olduğunu ileri sürebilirler. Bu durumda onların mec'ûliyet ile sadece bileşik mahiyette düşünülmesi mümkün olan 'parçaların bir araya gelme' ihtiyacını kastetmiş olmaları ihtimal dahilindedir.³¹ Nisârî'nin mec'ûliyeti varlıkla mahiyet arasında başkalık (teğâyür) olup olmaması açısından dikkate aldığı bu seçeneğe göre, varlığın mahiyete eklendiğini ileri sürenler açısından mahiyetin mec'ûl olmasının ona varlık verilmesi anlamına geleceği açıktır, çünkü aralarında başkalık olması buna imkan sağlar. Diğer taraftan hem zorunlu hem mümkün varlık açısından varlık-mahiyet özdeşliğini benimsemek mutlak olarak mahiyetin mec'ûl olmadığını ileri sürmeye imkan tanır. Çünkü bu durumda vücuttan ayrı bir mahiyet olmayacağı için onun mec'ûliyeti gündeme gelmeyecektir. Diğer bir deyişle saf varlığın olduğu yerde mahiyetin mec'ûliyetinden söz etmek anlamsız olacaktır. Nisârî'ye göre bunu ileri süren kimseler ancak ca'l (yaratma) ile varlığın zuhura getirilmesini (izhâr) kastettikleri takdirde mec'ûliyetten söz edebileceklerdir. Böylece Nisârî, "mec'ûliyet konusundaki yaklaşımların, yaratma (ca'l) kavramına farklı açılardan yüklenen çeşitli anlamlara göre şekillendiği" iddiasının dışına çıkabilme ve mec'ûliyet tartışmasının gerçek bir zemine sahip olduğunu gösterebilme imkanını, bir tarafta varlık-mahiyet özdeşliği diğer tarafta varlığın mahiyete eklendiği görüşü olmak üzere iki farklı felsefî tutum üzerinden göstermiş olmaktadır.

29 Mec'ûliyet tartışmasını varlığın/mahiyetin asaletine/itibariliğine, varlığın birincil/ikincil makul oluşuna atıfla ele alan bir çalışma için bk. Bilal İbrahim, "Causing an Essence", 156, 158, 165, 187, 190. Bu bağlamda ikincil makul kavramı için bk. Ömer Mahir Alper, "Akledileni Akletmek: İslam Mantık Geleneğinde İkincil Akledilirlerin Yorumu ve Osmanlı'da Alımlanması", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (Nisan 2015), 35-68; Abuzer Dişkaya, "İkincil Makuller Teorisi", *Metafizik: Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 736-756. Varlığın birincil/ikincil makul oluşuna dair tartışmanın kısaca bir özeti için bk. Ömer Türker, "Mâhiyet Teorisi", 686-689.

30 Bu hususla ilgili olarak bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 98-100.

31 Hafîdû'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 117^a.

ii. İkinci olarak ma'dûmun sübûtu meselesini dikkatlere sunan Nisârî'ye göre mümkün mahiyetlerin yoklukta sâbit olduklarını reddedenler açısından mahiyetin kendisi ile sübûtu arasında bir başkalık olamayacağına göre mahiyetler mec'ûl değildir. Mümkün mahiyetlerin yoklukta sâbit olduklarını ileri sürenlere göre ise, yoklukta sübûta sahip olan mahiyet, yaratmanın konusu olup mec'ûldür.³² Peki ma'dûmun sübûtunu öne sürenlere göre ezeli olan mümkün ma'dûm mahiyetler yaratılmış olmadığına göre, Nisârî'nin 'mümkün mahiyetlerin yoklukta sâbit olduklarını ileri sürenlere göre mahiyet mec'ûldür' cümlesini nasıl anlayabiliriz? Bunu anlamak için mahiyetin kendisi ile sübûtu arasındaki irtibatı, sübûtu ile varlığı arasındaki ilişkiden ayırmak gerekir. Birincisi açısından bakıldığında Mu'tezile'ye göre ezelde sâbit mahiyetler bu sübûtları açısından yaratılmış değildirler, dolayısıyla onların sübûtu mec'ûl değildir. İkincisi açısından ise ezelde sâbit mümkün mahiyetler, Tanrı tarafından kendilerine varlık verilmek suretiyle yaratılırlar, dolayısıyla bu açıdan mec'ûl olurlar. Böylece Nisârî, mec'ûliyetin farklı anlamlarının tarafların pozisyonunu tayin etmediğini, aksine tartışmanın gerçek bir zemini olduğunu mümkün ma'dûmun sübutu meselesi üzerinden göstermenin imkanına atıfta bulunmaktadır.

iii. Mec'ûliyet tartışmasına mahiyetin kısımları açısından da bakılabileceğini ifade eden Nisârî'ye göre, bu durumda mahiyetin mec'ûl olmadığını ileri sürenler bununla mutlak mahiyeti (mahiyet lâ bi şartı şey), mahiyetin mec'ûl olduğunu söyleyenler ise bununla mahlût (mahiyet bi şartı şey) ve mücerred mahiyeti (mahiyet bi şartı lâ şey) kastediyorlar. Bileşik mahiyetin mec'ûl, yalın mahiyetin mec'ûl olmadığını iddia edenler ise bileşik mahiyetle mahlût mahiyeti kastediyorlar ki bu, onun parçalara sahip olarak var edilmesi demektir. Onlar yalın mahiyetle de mutlak mahiyeti kastediyorlar ki bu, onun parçalardan oluşmaması demektir.³³ Nisârî bu bağlamda mec'ûliyeti, kısımları açısından mahiyetin yaratıcının tesirine açık olup olmadığıyla ilgili reel bir tartışmaya bağlama imkanından söz etmekte, böylece mec'ûliyeti, varlık ve mahiyetin gerekleri açısından farklı açılardan aynı anda hem olumlanan hem olumsuzlanan bir iddia olmanın ötesine taşınabileceğini göstermektedir.

iv. Nisârî, yaratmanın (ca'1), dört unsurdan insanı meydana getirmek gibi 'hakikatleri farklı olan unsurlardan tek bir hakikat oluşturmak' anlamına gelebileceğine işaret etmek suretiyle diğer bir felsefi tartışmaya daha göndermede bulunmaktadır. Bu tanıma göre bileşik mahiyetle kastedilen şey sözgelimi madde ve suretten oluşan cisim, yalın olanla kastedilen şey ise mesela su gibi yalın bir mahiyettir. Bu durumda mahiyetin mec'ûl olduğunu ileri sürenler, bileşikliği, sözgelimi cismin madde ve suretten bileşik olması anlamında kullanmakta ve farklı hakikatlerden tek bir mahiyetin oluşabileceğini söylemektedirler. Mahiyetin mec'ûl olmadığını söyleyenler ise, bileşikliği bahsedilen anlamda kullanmakla birlikte, mahiyetin söz konusu parçalar bir araya getirilerek oluşturulmadığını, onun nefsülemirde öyle olduğunu iddia etmektedirler.³⁴ Böylece Nisârî'ye göre 'bir şeyin, parçaları bir araya getirilmek suretiyle yaratılması' ve 'o şeyin nefsülemirde parçalı olarak yaratılması' şeklinde iki farklı yaklaşım

32 Hafidü'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 117^a-117^b.

33 Hafidü'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 117^b.

34 Hafidü'n-Nisârî, *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 117^b-118^a.

açısından mec'ûliyeti olumlanan ya da olumsuzlanan bir iddia olarak okuyabilme imkanı vardır. Bu durumda biz mec'ûliyet kavramına yüklenen iki farklı anlamın bu yaklaşımları ortaya çıkardığından değil, mereolojik açıdan benimsenen görüş doğrultusunda mec'ûliyetin olumlanması ya da olumsuzlanmasından söz ederiz.

v. Doğal tümeller konusunu bu bağlamda gündeme getiren Nisârî'ye göre doğal tümelin kendisinin değil, fertlerinin hariçte olduğunu ileri süren bir kimse mahiyetin mec'ûl olmadığını, doğal tümelin hariçte var olduğu fikrini benimseyen bir kimse ise mahiyetin mec'ûl olduğunu söyleyebilir.³⁵ Bu durumda hariçte sadece fertlerin var olduğunu ileri sürenler açısından mec'ûl olan şey fertler olmakta, hariçte ortak bir şekilde bulunan doğadan söz edilmediği için de tümellik onların bir lafız ya da manada ortak olmalarından öte bir anlam ifade etmemekte, dolayısıyla yaratmanın, yani mec'ûliyetin konusu olabilecek bir mahiyet (doğal tümel) söz konusu olmamaktadır. Doğal tümelin hariçte var olduğu iddiası ise, onun mec'ûl olduğunu söylemeye imkan tanımaktadır.³⁶ Böylece Nisârî, doğal tümel tartışmasının da mec'ûliyet konusundaki farklı görüşlere temel oluşturabileceğini göstermiş olmaktadır.

vi. Nisârî'ye göre *ca'l*, “şeyin kendisinin, [yani mahiyet açısından ona özdeş bir suretin] ya da [bu açıdan ona özdeş olmayan] bir gölgesinin (şebah) zihinde meydana gelmesi” olarak yorumlandığında, zihnî varlığı benimseyenler, mahiyetin mec'ûl olduğunu kabul etmiş, aksini iddia edenler ise zihnî varlığı reddetmiş olurlar.³⁷ Nisârî, mahiyet özdeşliğinin, yani zihindeki suret ile hariçteki tikel fertlerin mahiyet açısından özdeş olduklarının kabulü anlamına gelen “zihnî varlık fikri” ile özdeşliğin reddedilip suretin husûlünün kabul edildiği “misal teorisi” arasında bir ayırma gitmemekte, “zihnî varlık” ifadesini her iki teoriyi de içerecek şekilde kullanmaktadır.³⁸ Diğer taraftan hangi nitelikte olursa olsun “suretin hariçteki nesneden soyutlanıp zihinde oluşması” sürecinin bir tür *ca'l* olarak yorumlanması ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Fakat mesele ilahî bilgiye taşınıp da ilahî bilgide var olduğu iddia edilen suretlerin, a'yân-ı sâbite'nin ya da istidatların yaratılmış olup olmadığıyla irtibatı kurulduğunda, konunun a'yân-ı sâbite'nin ya da ilahî bilgideki suretlerin ontik statüsüne dair tartışmayla ilişkisini kurmak daha kolay olacaktır.

Sonuç

Nisârî *ca'l* kelimesinin farklı kullanımlarını kabul etmekle birlikte mec'ûliyet tartışmasıyla ilgili yaklaşımların kavrama yüklenen anlam doğrultusunda şekillendiği fikrine karşı görünmektedir. Bu bağlamda İcî ve Cürcânî'nin tartışmayı mahiyetin ve vücudun eklentileri

35 Hafîdû'n-Nisârî, *Risâle fî mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 118^a.

36 Tümellerin varlığıyla ilgili tartışma için bk. İbrahim Halil Üçer, “Gerçekçiliğin Dönüşümü: İbn Sînâcî Felsefede Tümellerin Ontolojisi ve Kutbüddîn er-Râzî'nin Zihnî Misaller Teorisi Üzerine”, *Nazarîyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Ekim 2020), 23-66; Wahid M. Amin, “Kutbüddîn er-Râzî ve Tümeller Sorunu: İbn Sînâ'nın Doğal Tümeller Teorisi Üzerine Bir On Dördüncü Yüzyıl Eleştirisi”, *Nazarîyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Ekim 2019), 21-54.

37 Hafîdû'n-Nisârî, *Risâle fî mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*, 118^b.

38 İkisi arasındaki fark için bk. Murat Kaş, “Zihnî Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alınlanışı: Bilginin Mahiyeti ve Kategorisi Bağlamında Bir İnceleme”, *Nazarîyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/3 (Ekim 2018), 54-56.

ve gerekleri açısından konumlandırıp muhtaçlığın farklı anlamlarına göre şekillenen bir yaklaşım haritası sunmasına sıcak bakmayan ve mec'ûliyet ile ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasının böyle bir çerçeveye indirgenmesini doğru bulmayan Nisârî, varlığın mahiyet üzerine eklenmesi, ma'dûmun sübûtu, mahiyetin kısımları, farklı unsurların tek bir birlik oluşturması, doğal tümel, zihni varlık/ilmî varlık gibi birtakım felsefi problemler karşısında benimsenen farklı tavırlarla açıklanabileceği düşüncesindedir. Bu bağlamda onun ne varlık-mahiyet ayırımının kendisi ne vücut ve mahiyetin gerekleri ne de muhtaçlığın bu dizge içerisinde üretilen anlamlarıyla tek başına bir sorunu yoktur. Nitekim İcî ve Cürcânî'nin kendi yorumlarını inşa ederken kullandıkları bu unsurlara dair Nisârî'nin değerlendirmede bulunmaması bunu göstermektedir. Ayrıca onun “mahiyet mec'ûldür” ya da “mahiyet mec'ûl değildir” sonuçlarından herhangi birini yanlışlayıp diğerini doğrulama amacıyla olmadığı söylenebilir. Anlaşıldığı kadarıyla o, konuyla ilgili yaklaşımların, Cürcânî'nin ortaya koyduğu çerçeveye bağlı kalmadan konumlandırılabilceğini göstermeyi hedeflemektedir. Diğer taraftan Nisârî'nin birer ihtimal olarak sunduğu seçeneklerden herhangi birinin onun nezdinde daha ağır bastığını söylemek için yeterli kanıt bulunmadığı gibi, onun böyle bir kaygısı olduğuna dair bir ipucu da yok gibi görünmektedir. Bu noktada onun ilk dört seçenekten farklı olarak doğal tümel ve zihni varlık seçeneğini sunarken onların ‘... uzak bir [ihtimal] olmadığına’ dair bir ifade kullanması, doğrudan bu iki seçenek lehine bir karine olarak görülmeyebilir. Zira söz konusu ifade, diğer seçeneklerle mec'ûliyet tartışması arasında nispeten daha kolay kurulabilecek bağın bu iki seçenek açısından da kurulabileceği, dolayısıyla “bunlar (yani ilk dört seçenek) mümkündür, bunlar da (yani söz konusu iki seçenek) uzak görülmesin” şeklinde bir yakınlaştırma çabası olarak okunmaya da elverişli gibi görünmektedir. Bütün bunların ötesinde mec'ûliyet tartışmasını hangi boyutlarıyla düşünebileceğimiz sorusundan hareketle konuyu farklı açılardan tekrar düşünmek isteyenler açısından Nisârî'nin sunduğu çerçeve kayda değerdir.

4. Risalenin Yazma Nüshaları ve Neşirde İzlenen Yöntem

Yazma eser kütüphanelerinde yaptığımız taramada *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*'ın iki yazma nüshası tespit edilmiştir. İki nüsha arasında cüzî farklılıklar söz konusudur. Nüshalardan biri Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 2683'te kayıtlı, diğeri Princeton Üniversitesi İslam Yazmaları Garrett koleksiyonu 5590Y'de kayıtlı mecmua içerisinde yer almaktadır. Nüshalar için belirlediğimiz rumuzlar, nüshaların nitelikleri, risalenin ilk ve son sayfa resimleri aşağıdaki şekildedir:

1) Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli 2683, 113^b-118^b (J).

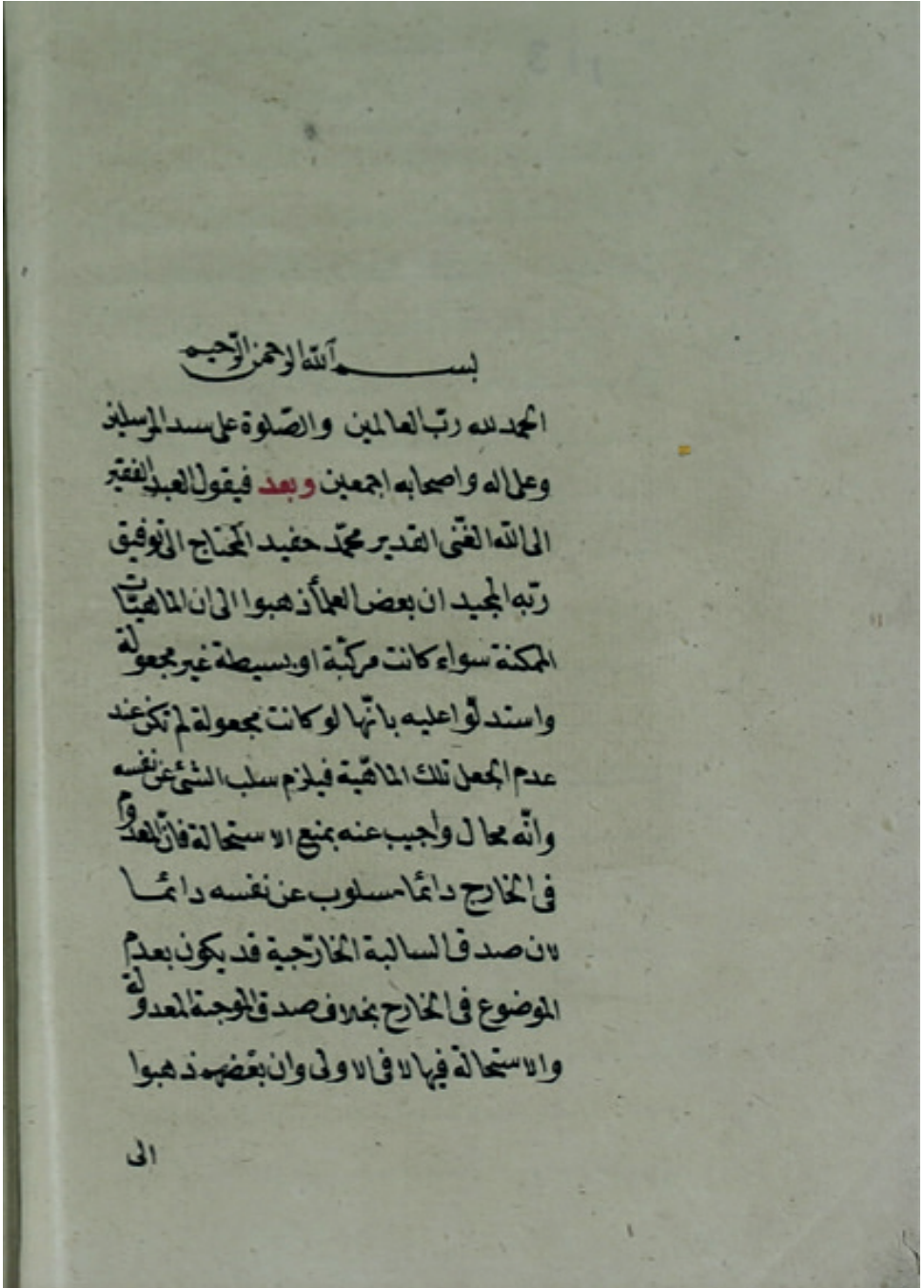
Tamamı Hafidü'n-Nisârî'nin çalışmalarını içeren 121 varaklık mecmuada yedi eser yer almaktadır. Mecmuadaki her eserin müellifle mukabele edildiğini ve müellifin tashihlerde bulunduğunu her bir metnin sonunda bulunan ve farklı bir hatla yazılan “قالبها مؤلفها من أولها إلى آخرها وصحها” ifadesinden anlıyoruz. Neşirini gerçekleştirdiğimiz ve kütüphane katalog kaydı

Risâle fi'l-mâhiyeti'l-mümkine adıyla yapılan eser, mecmuanın altıncı sırasında 113^b-118^b varakları arasında yer almaktadır. Ferağ kaydında müstensih ismi yer almamakta, risalenin 1176 yılının Recep ayında, yani müellifin vefatından on iki sene önce tamamlandığı belirtilmektedir. Müellif tarafından sadece iki yerde tashihte bulunulduğu görülmektedir. Mukabele ve tashih sürecinden geçmiş olması itibarıyla bu nüsha, tahkik çalışmamızda asıl kabul edilmiş, (ج) rumuzuyla gösterilmiştir.

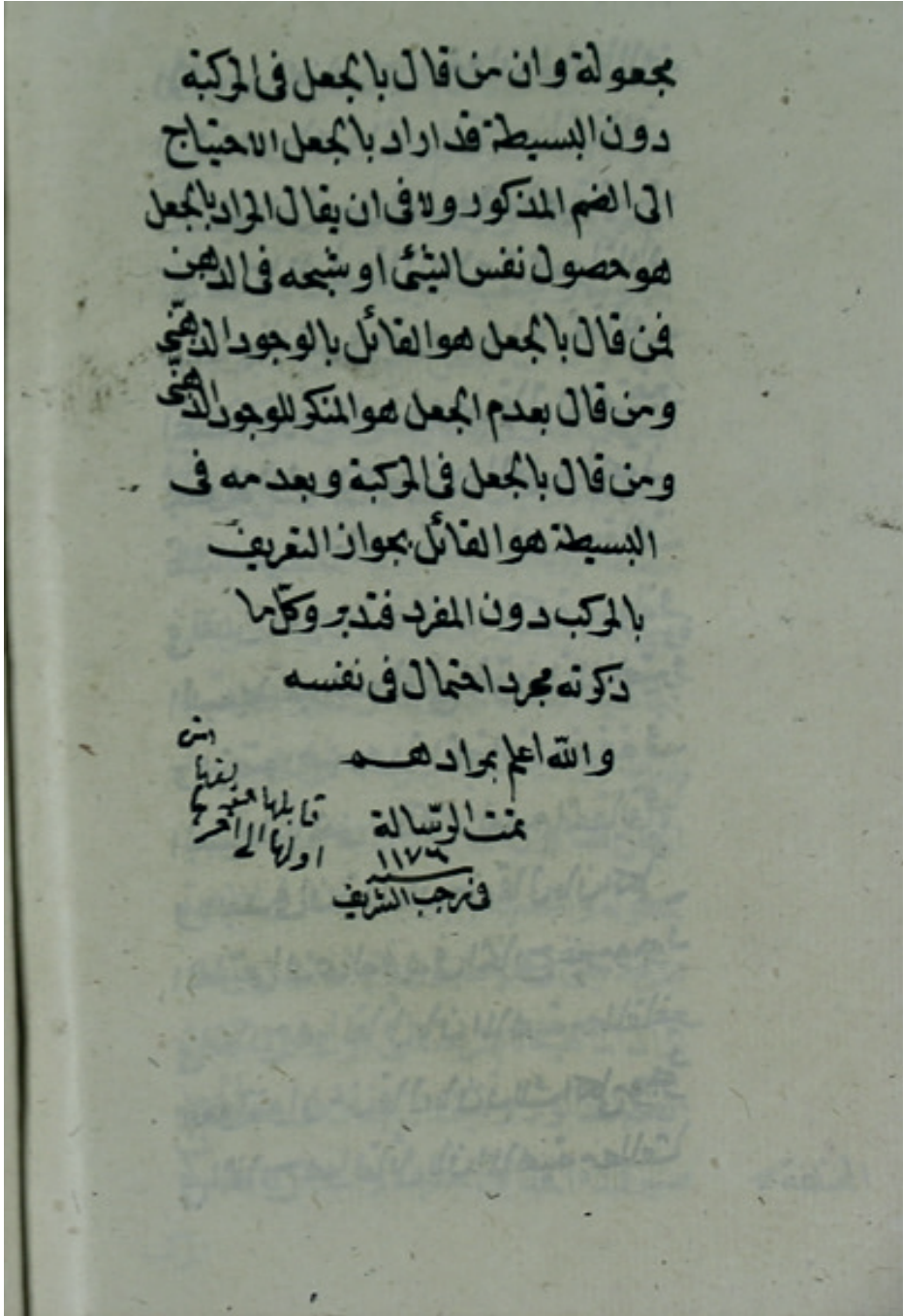
2) Princeton Üniversitesi, Islamic Manuscripts, Garret 5590Y, 9^a-11^a (ب).

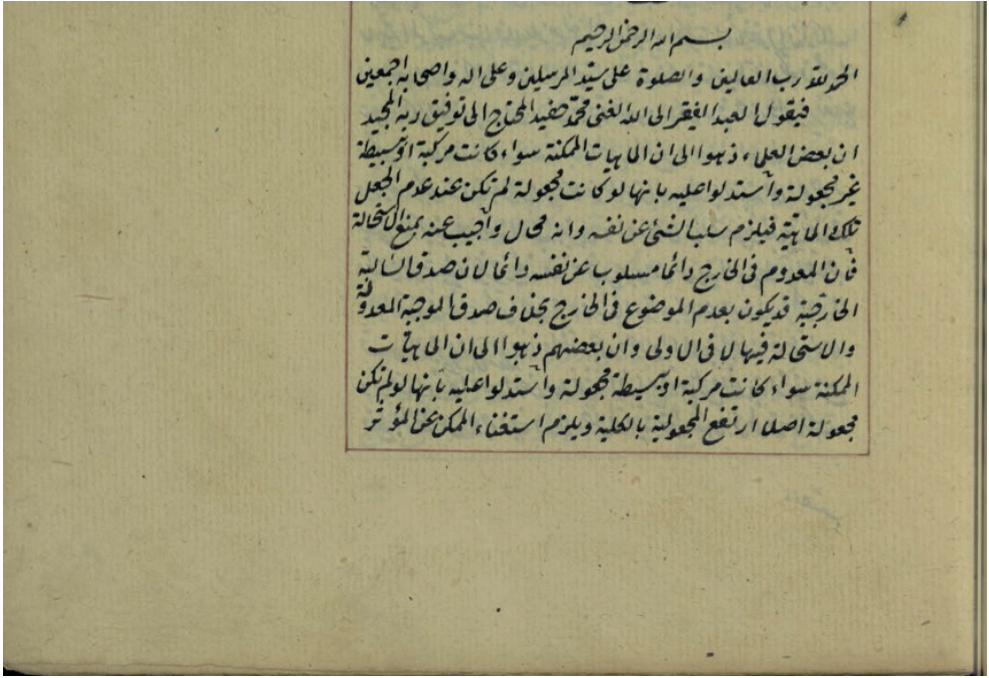
Kütüphane katalog kaydı *Risâle fi'l-mâhiyeti'l-mümkine* adıyla yapılan eser, Hafidü'n-Nisârî'ye ait beş risalenin yer aldığı mecmuanın 9^a-11^a varakları arasında yer almaktadır. Müstensih kaydı olmayan eserin 1176 yılının Recep ayında tamamlandığı belirtilmektedir. Diğer nüsha ile karşılaştırıldığında tashif ve tahrif olarak görülmeyecek az sayıda farklılığın mevcut olduğu nüsha (ب) rumuzuyla gösterilmiştir.

Eserin tahkikinde *İsam Tahkikli Neşir Esasları* benimsenmiştir. Mukabele ve tashih sürecinden geçtiği için Laleli nüshası asıl kabul edilmiş, diğeri bu nüshayla mukabele edilmiştir. (ح) ve (فج) gibi kısaltmaların açılımları حیننذ ve فحیننذ şeklinde yazılmıştır.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli, nr. 2683, 113^b.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli, nr. 2683, 118^b.

Princeton Üniversitesi, Islamic Manuscripts Garret, nr. 5590Y, 9^a.

بان الية المركبة مجعولة والبيسط غير مجعولة هو القائل بان المراد من الجمل ضم
 بعض الاجزاء الى البعض الاخر وهذا يتصور في المركبة دون البسيط ويمكن
 ان يقال ان القائل بان الية مطلقا غير مجعولة اراد بها الية لا بشرط
 شئ اذ لا يتصور الجمل بهما وان القائل بان الية مطلقا مجعولة اراد بها
 الية بشرط شئ والية بشرط لا شئ في يتصور الجمل بهما وان القائل بان
 الية المركبة مجعولة والبيسط غير مجعولة اراد الية بشرط شئ وموصوفتها
 ذات اجزاء واداء الية لا بشرط شئ او اراد بالجمل الضم المذكور ويمكن ان
 يقال ان معنى الجمل صيرورة المتعلقين المختلفة حقيقة واحدة كالانساء المركب
 من العنصرين اربعة وان المراد بالية المركبة هو ما ياتي الجسم المركب من المتعلقين
 المختلفة والمراد من البسيطة ما ياتي ليست كذلك كالماء فن قال الية مجعولة
 اراد المركبة بهذا المعنى وهو ضرورة المتعلقين المختلفة حقيقة واحدة ومن
 قال الية غير مجعولة اراد المركبة بذلك المعنى ولم يجوز تلك الصيرورة لكون
 تلك الية حقايق في نفسها لا مر ومن قال ان المركبة مجعولة والبسيطة غير
 مجعولة فتح المجوز لتلك الصيرورة ولا يتصور صيرورة المتعلقين حقيقة في البسيطة
 بالمعنى المذكور لعدم المتعلقين فيها ولا بعد في ان يقال ان من قال بان الكل
 الطبيعي الذر له فرد في الخارج موجود في الخارج هو القائل بان الية مطلقا
 غير مجعولة وان من قال بان ذلك الكل موجود في الخارج هو القائل بان الية
 مطلقا مجعولة وان من قال بالجمل في المركبة دون البسيطة قد اراد بالجمل
 ان يتصلح الى الضم المذكور ولا فان يقال المراد بالجمل هو حصول نفس الشئ
 او شئ في الذهن فن قال بالجمل هو القائل بالوجود الذهني ومن قال
 بعدم الجمل هو المنكر للوجود الذهني ومن قال بالجمل في المركبة ولعدمه في
 البسيطة هو القائل بجواز التعريف بالمركب دون المعرف فتدبر وكل ما ذكرته
 مجرد احتمال في نفسه والله اعلم بمرادهم تمت لرسالة في ارجاء الترتيب صلى الله

م م م

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Alper, Ömer Mahir. “Akledileni Akletmek: İslam Mantık Geleneğinde İkincil Akledilirlerin Yorumu ve Osmanlı’da Alınlanması”. *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (Nisan 2015), 35-68. dx.doi.org/10.15808/Nazariyat.1.2.M0008.
- Alper, Ömer Mahir. “Mahiyetin Mec'ûliyyeti Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi”. *İslam Düşüncesinde süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*. ed. M: Cüneyt Kaya. 197-226. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Amin, Wahid M. “Kutbüddîn er-Râzî ve Tümmeller Sorunu: İbn Sînâ'nın Doğal Tümmeller Teorisi Üzerine Bir On Dördüncü Yüzyıl Eleştirisi”. *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Ekim 2019), 21-54. dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.5.2.M0078.
- Aydın, Mehmet. “Nasreddîn Tûsî'nin Mahiyetlerin Yaratılmış Olup Olmadığı Meselesine Bakış”, *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. M. Demirkol-M. Enes Kala. 236-242. Ankara: YBÜ Yayınları, 2014.
- Apaydın, Yasin. “Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Mahiyetin Mec'ûliyyetine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik”. *Tahkik İslamî İlimler Neşir ve Araştırma Dergisi*, 2/1 (Haziran 2019), 1-30. https://doi.org/10.5281/zenodo.3475090.
- Arpağuş, Hatice. “Sofyalı Bâli Efendi'nin Kazâ ve Kader Risâlesi ve A'yân-ı Sâbite Açısından İnsan Sorumluluğu”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30/1 (2006), 51-88.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 1951.
- Bilal İbrahim. “Causing an Essence: The Concept of Ja'l al-Mâhiyya form Fakhr al-Dîn al-Râzî to Mullâ Sadrâ”. *Philosophical Theology in Islam Llater Asharism East and West*. ed. Ayman Shihadeh -Jan Thiele. 156-194. Boston: Brill, 2020.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. İstanbul: Dâru't-Tıbbâati'l-Âmire, 1266.
- Demirkol, Murat. “Kemalpaşazâde'ye Göre Mahiyetin Mec'ûliyyeti”. *Eskiye*, 43 (Mart 2021), 183-211. doi.org/10.37697/eskiye.857770.
- Dişkaya, Abuzer. “İkincil Makuller Teorisi”. *Metafizik: Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar*. ed. Ömer Türker. 736-756. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Furat, Ahmet Hamdi. “17. Asır Osmanlı Taşrasında Bir Fakih Portresi: Ali en-Nisârî”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2019), 13-33. https://doi.org/10.32950/rteuifd.492435.
- Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi. *Risâle fi mec'ûliyyeti'l-mahiye*. “Çerkeşşeyhîzâde Mehmed Tevfik Efendi'nin Mahiyetin Mec'ûliyyetine Dair Risalesi: İnceleme ve Tahkik” nşr. Yasin Apaydın. *Tahkik İslamî İlimler Neşir ve Araştırma Dergisi*, 2/1 (Haziran 2019), 16-25. https://doi.org/10.5281/zenodo.3475090.

- Hafidü'n-Nisârî. *Haşîye alâ Hâşiyeti'l-Hayâlî ala Şerhi'l-Akâidi'n-Neseftiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2187, 1^b-254^b.
- Hafidü'n-Nisârî. *Risâle fî mec'ûliyyeti'l-mâhiyyât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2683, 113^b-118^b.
- Hasan b. Muhammed el-Attâr. *Risâle fî mec'ûliyyeti'l-mahiyât*. thk. Muhammed Abdülkâdir Nassâr & Mahmud Abdüssâdık el-Hassânî. Kâhire: Dâru'l-İhsân, 2020.
- Haydar Âmulî. *Risâle fî beyânî'l-ca'l ve'l-mec'ûl*. İran: Kütüphane-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, 10695, 82^b-88^b.
- İbn Sînâ. *eş-Şifâ: el-İlâhiyyât*. nşr. el-Eb Kanavâtî vd. Tahran, 1943.
- İcî, Adudüddîn. *el-Mevâkıf*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.
- Kaş, Murat. “Zihni Varlık Tartışmalarının Klasik Sonrası Dönemde Alımlanışı: Bilginin Mahiyeti ve Kategorisi Bağlamında Bir İnceleme”. *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/3 (Ekim 2018), 49-81. dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.4.3.M0061.
- Kemalpaşazâde. *Risâle fî beyânî ma'na'l-ca'l*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1580, 108^b-117^a.
- Molla Sadra. “Asâletü ca'li'l-vücûd”. *Mecmûatü'r-resâilî'l-felsefiyye*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001.
- Musakhanov, Orhan. “Sofyalı Bâli Efendi'nin Kazâ ve Kaderin Sırrıyla İlgili İsmi Meçhul Risâlesi: Yemenli Bir Yahudinin Kader Sorusuna Vahdet-i Vücud Bakış Açısından Cevap”. *Beytülhikme*, 10/1 (2020), 245-270. <https://doi.org/10.18491/beytülhikme.1556>.
- Ömer Rıza Kehhâle. *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957.
- Özcan, Abdülkadir, “Hafid Efendi”, *DİA*, 15/111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Sağlam, Nevzat. “Çankırı'nın İki Mümtaz Âlimi: Süfi-zâde İsmail Bin Mustafa Hâzım Efendi ve Zeybek-zâde Hâfız Mehmed Fahreddin Efendi”, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyum Bildirileri*, haz. İbrahim Akyol vd. 395-407. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Tehânevî. *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-ulûm*. ed. Refik el-Acem. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1996
- Türker, Ömer. “Mahiyet Teorisi”. *Metafizik: Varlık Düşüncesi ve Sıfatlar*. ed. Ömer Türker. 672-694. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Üçer, İbrahim Halil. “Gerçekçiliğin Dönüşümü: İbn Sînacî Felsefede Tümelilerin Ontolojisi ve Kutbüddîn er-Râzî'nin Zihni Misaller Teorisi Üzerine”. *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Ekim 2020), 23-66. dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.6.2.M0116.

B. Tahkikli Metin Neşri

رسالة في مجعوليّة الماهيات

لحفيد النثاري

[١١٣ظ]

الحمد لله ربّ العالمين. والصلاة على سيّد المرسلين وعلى آله وأصحابه اجمعين. وبعد، فيقول العبد الفقير إلى الله الغنيّ القدير³⁹ محمّد حفيد المحتاج إلى توفيق ربّه المجيد: إنّ بعض العلماء ذهبوا إلى أنّ الماهيات الممكنة سواء كانت مركّبة أو بسيطة غير مجعولة. واستدلّوا عليه بأنّها لو كانت مجعولة لم تكن عند عدم الجعل تلك الماهية، فيلزم سلب الشيء عن نفسه وإنه محال. وأجيب عنه بمنع الاستحالة؛ فإنّ المعدوم في الخارج دائماً مسلوب عن نفسه دائماً؛ لأنّ صدق السالبة الخارجية قد يكون بعدم الموضوع في الخارج بخلاف صدق الموجبة المعدولة، والاستحالة فيها، لا في الأولى.

وإنّ بعضهم ذهبوا [١١٤ظ] إلى أنّ الماهيات الممكنة سواء كانت مركّبة أو بسيطة مجعولة. واستدلّوا عليه بأنّها لو لم تكن مجعولة أصلاً ارتفع المجعوليّة بالكليّة، ويلزم استغناء الممكن عن المؤثّر؛ لأنّ ما فُرض أنّه مجعول سواء كان هو الوجود أو الاتّصاف به هو ماهية من الماهيات، واللّازم محال فكذا الملزوم. وأجيب عنه بأنّ المجعول هو الوجود الخاصّ، أي: هوّيّته، لا ماهية الوجود، فلا يلزم ما ذكر أصلاً.

وإنّ بعضهم إلى أنّ الماهيات الممكنة المركّبة مجعولة، والماهيات الممكنة البسيطة غير مجعولة. واستدلّوا عليه بأنّ شرط المجعوليّة هو الإمكان؛ لأنّ المجعوليّة فرع الاحتياج إلى المؤثّر، والاحتياج إليه فرع الإمكان. والإمكان لا يعرض للبسيطة؛ فإنّه كقيّة عارضة للنسبة وهي تقتضي المنتسبين ولا يوجد الاثنان في البسيط.

وأجيب عنه أولاً بالنقض بأنّ ما ذكرتم لو صحّ يلزم أن لا تكون الماهيات الممكنة المركّبة مجعولة عندهم، وأنتم [١١٤ظ] لا تقولون به. وجه لزوم ذلك أنّه إذا لم تكن البسائط مجعولة لم تكن المركّبات مجعولة أيضاً؛ إذ ليس المركّب إلّا مجموع البسائط؛ لأنّ حقيقة الكلّ هي مجموع أجزائه. فإذا لم يكن شيء من أجزاء الكلّ مجعولاً لم يكن ذلك الكلّ مجعولاً، فيلزم منه نفي المجعوليّة بالكليّة.

لا يقال في دفع هذا النقص: إنّ المجعول انضمام بعض أجزاء ذلك المركّب إلى بعضها الآخر أو وجود ماهية المركّب منها. فلا يلزم نفي المجعوليّة بالكليّة؛ لأنّا نقول: إنّ ذلك الانضمام أو ذلك الوجود له ماهية أيضاً. فإن كانت بسيطة فلا تكون مجعولة على ذلك التقدير. وإن كانت مركّبة فيعود الكلام فيه حتى يظهر ارتفاع المجعوليّة مطلقاً.

وأجيب عنه ثانياً بالحلّ والمنع وهو إنّ البسيط له ماهية وجود. فيجوز أن يعرض الإمكان للماهية البسيطة بالنسبة إلى الوجود، يعني أنّه كقيّة عارضة للنسبة بينهما. والإمكان لا يقتضي شيئين [١١٥ظ] جزئيين في الممكن؛ بل شيئين غير جزئيين، فلا يستحيل عروضة للماهية البسيطة.

قال صاحب **المواقف** في تحرير محلّ النزاع ومنشأ المذاهب ما حاصله: «إنّ الحكماء لما قسموا الوجود إلى الذهنيّ والخارجيّ وجعلوا الماهية الممكنة قابلة لهما ولرفعهما رأوا العوارض لها ثلاثة أقسام. قسم يلحق الماهية لذاتها مع قطع النظر عن الوجودين؛ إذ لا دخل لخصوصيّة شيء منهما في حقوق ذلك القسم لها. وذلك كزوجيّة الأربعة. فإنّها لازمة لها سواء وجدت الأربعة في الخارج أو في الذهن. وقسم آخر يلحق الماهية لوجودها الخارجي لا لنفسها. ويكون لخصوصيّة هذا الوجود مدخل في عروضة لها. وقسم ثالث يلحق الماهية لوجودها في الذهن. ويكون لخصوصيّة هذا الوجود مدخل في عروضة لها كالكليّة بالنسبة إلى ماهية الإنسان مثلاً. فنّهوا بقولهم: «إنّ الماهية غير مجعولة» على أنّ المجعوليّة من عوارض الماهية باعتبار وجودها [١١٥ظ] في الخارج. وأرادوا بـ«المجعوليّة» الاحتياج إلى الفاعل الموجد. وهذا حقّ لا مريبة فيه؛ لأنّ الاحتياج من لوازم الوجود دون الماهية. وقال بعضهم: قد أرادوا بالمجعوليّة الاحتياج إلى الغير سواء كان فاعلاً موجداً أو جزءاً مقوّماً. والمجعوليّة بهذا المعنى تلحق الماهية المركّبة مع قطع النظر عن وجودها. فإنّ الاحتياج إلى جزءها الداخل في قوامها يلحقها بنفس مفهومها من حيث هو قطعاً. فأينما وجدت كانت متّصفة بالاحتياج إلى الغير بخلاف

البسيطة؛⁴⁰ إذ ليس لهذا⁴¹ هذا الاحتياج اللازم للماهية وإن اشتركا في الاحتياج اللازم للوجود. وأرادوا بقولهم: «الإمكان لا يعرض للبسيط إذ ليس فيه شينان» أن الاحتياج العارض للماهية المركبة في حد ذاتها مع قطع النظر عن وجودها لا يتصور عروضة للماهية البسيطة. وهذا أيضا كلام حق لا شبهة فيه. وقال بعضهم: الماهية مجعولة مطلقا سواء كانت بسيطة أو مركبة. [١١٦و] وقد أرادوا أن الاحتياج عارض لها أعم من أن يكون عروضة لنفس الماهية أو للوجود وأعم من أن يكون إلى الفاعل الموجد أو الجزء المقوم. وهذا أيضا كلام صادق لا شك فيه⁴² انتهى. فيما ذكره تكلف لا يخفى. قال المحقق الشريف ما حاصله: «إن معنى قولهم: «الماهيات ليست مجعولة» أن نفس الماهية التي لم يلاحظ معها شيء أصلا لا يتعلق بها الجعل؛ لأنه يقتضي شيئين متغايرين، ولا مغايرة بين الماهية ونفسها فيتصور بين الماهية ووجودها بأن يجعلها الفاعل متصفة بالوجود لا بأن يجعل اتصافها موجودا متحققا في الخارج. فإن الصباغ مثلا إذا صبغ ثوبا فإنه يجعل الثوب متصفا بالصبغ في الخارج وإن لم يجعل اتصافه به موجودا في الخارج. وهذا المعنى مما لا ينبغي أن ينازع فيه. ولا منافاة بين نفي المجعولية عن الماهيات بمعنى أن الإنسان مثلا لم يجعل إنسانا، وبين اثباتها لها بمعنى أن [١١٦ظ] الإنسان جعل متصفا بالوجود. فالقول بنفي المجعولية مطلقا واثباتها مطلقا كلاهما صحيح إذا حملا على ما صورناه. ومن ذهب إلى أن المركبات مجعولة دون البسائط، فإن أراد بالمجعولية جعل الماهية تلك الماهية فهو باطل في المركب والبسيط. وإن أراد جعل الماهية متصفة بالوجود فهو صحيح في المركب والبسيط. وإن أراد أن ماهية المركب في حد ذاتها محتاجة إلى ضم بعض أجزائها إلى بعض وهذا لا يتصور في البسيط، فهو والمركب متشاركان في ثبوت المجعولية بحسب الوجود. وفي نفي المجعولية بحسب الماهية ويتميزان بأن المركب مجعول في حد ذاته بمعنى الاحتياج إلى الضم المذكور دون البسيط. كان هذا أيضا صوابا بلا ريب»⁴³ انتهى.

لا يخفى عليك أن ما قاله صاحب **المواقف** وما قاله المحقق الشريف يدل على أن النزاع بينهم لفظي، لا حقيقي، وهو بعيد جدا.

ويمكن أن يقال: إن من [١١٧و] قال بأن الماهية غير مجعولة هو القائل بأن الوجود عين الماهية سواء كانت بسيطة أو مركبة، وسواء كانت واجبة أو ممكنة، فلا يتصور الجعل بينهما؛ لما مر من أنه يقتضي التغاير. ويمكن أن يكون مرادهم بالجعل الإظهار، فحينئذ تكون مجعولة عندهم.

وإن من قال بأن الماهية الممكنة سواء كانت مركبة أو بسيطة مجعولة هو القائل بأن الوجود زائد عليها؛ إذ حينئذ يتصور الجعل بينهما.

وإن من قال بأن الماهية المركبة مجعولة والماهية البسيطة غير مجعولة يجوز أن يكون قائلًا بكون الوجود زائدا على الماهية المركبة دون البسيطة على أنه يجوز أن يكون مراده ما مر من الاحتياج إلى الضم في المركب دون البسيط. ويمكن أن يقال أيضا: إن من قال بأن الماهية الممكنة غير مجعولة هو القائل بأن الماهية الممكنة المدعومة غير منقررة ثابتة في الخارج منفكة عن الوجود، فلا يتصور الجعل بين تلك الماهية وبين ثبوتها وتقررها فيه منفكة [١١٧ظ] عنه؛ وإن من قال بأنها مجعولة هو القائل بأنها ثابتة منقررة فيه منفكة عنه، فيتصور الجعل بينهما؛ وإن من قال بأن الماهية المركبة مجعولة والبسيطة⁴⁴ غير مجعولة هو القائل بأن المراد من الجعل ضم بعض الأجزاء إلى البعض الآخر، وهذا يتصور في المركبة دون البسيطة⁴⁵.

ويمكن أن يقال: إن القائل بأن الماهية مطلقا غير مجعولة أراد بها الماهية لا بشرط شيء؛ إذ لا يتصور الجعل ههنا؛ وإن القائل بأن الماهية مطلقا مجعولة أراد بها الماهية بشرط شيء والماهية بشرط لا شيء، فحينئذ يتصور الجعل ههنا؛ وإن القائل بأن الماهية المركبة مجعولة والبسيطة⁴⁶ غير مجعولة أراد الماهية بشرط شيء، وهو صيرورتها ذات أجزاء.

40 ب: البسيط

41 ب: لها

42 عضد الدين الإيجي، **المواقف في علم الكلام**، ٦٢—٦٣.43 سيد شريف الجرجاني، **شرح المواقف في علم الكلام**، ١١٨.

44 ب: البسيط

45 ب: البسيط

46 ب: البسيط

وأراد الماهية لا بشرط شيء أو أراد بالجعل الضمّ الذكور. ويمكن أن يقال: إنَّ معنى الجعل صيرورة الحقائق المختلفة حقيقة واحدة كالإنسان [١١٨ و] المركّب من العناصر الأربعة، وإنَّ المراد بالماهية المركّبة هو ماهية الجسم المركّب من الحقائق المختلفة، والمراد من البسيطة ماهية ليست كذلك كالماء. فمن قال: «الماهية مجعولة» أراد المركّبة بهذا المعنى، وجوّز صيرورة الحقائق المختلفة حقيقة واحدة. ومن قال: «الماهية غير مجعولة» أراد المركّبة بهذا⁴⁷ المعنى، ولم بجوّز تلك الصيرورة لكون تلك الماهية حقائق في نفس الأمر. ومن قال: «إنَّ المركّبة مجعولة، والبسيطة غير مجعولة»، فمع المجوّز لتلك الصيرورة، ولا يتصوّر صيرورة الحقائق حقيقة في البسيطة بالمعنى المذكور؛ لعدم الحقائق فيها. ولا بُد في أن يقال: إنَّ من قال بأنَّ الكلّي الطبيعي الذي له فرد في الخارج غير⁴⁸ موجود في الخارج هو القائل بأنَّ الماهية مطلقا غير مجعولة؛ وإنَّ من قال بأنَّ ذلك الكلّي موجود في الخارج هو القائل بأنَّ الماهية مطلقا [١١٨ ظ] مجعولة؛ وإنَّ من قال بالجعل في المركّب دون البسيطة قد أراد بالجعل الاحتياج إلى الضمّ المذكور. ولا في أن يقال: المراد بالجعل هو حصول نفس الشيء أو شَبَحه في الذهن. فمن قال بالجعل هو القائل بالوجود الذهني، ومن قال بعدم الجعل هو المنكر للوجود الذهني، ومن قال بالجعل في المركّب وبعدمه في البسيطة هو القائل بجواز التعريف بالمركّب دون المفرد.

فتدبّر، وكلّ ما ذكرته مجرد احتمال في نفسه. والله أعلم بمرادهم.

تمّت الرسالة ١١٧٦ في رجب الشريف⁴⁹.

المصادر

المواقف في علم الكلام؛

أبو الفضل عضد الدّين الإيجي (ت. ٧٥٦ هـ / ١٣٥٥).

الناشر: عالم الكتب، القاهرة، بدون تاريخ.

شرح المواقف في علم الكلام؛

سيّد شريف الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣).

الناشر: دار الطباعة العامرة، استانبول، ١٢٢٦ هـ .

47 ب: بذلك

48 ب - غير

49 في هامش ل: قابلها مؤلفها من أولها إلى آخرها.